



Аляксандр РЫТАЎ

Сацыяльная мабільнасць насельніцтва БССР у 1920-я гады: аб'ектыўныя ўмовы і суб'ектыўныя фактары

У артыкуле разглядаецца спецыфіка сацыяльнай мабільнасці насельніцтва ва ўмовах пераходнага грамадства 1920-х гг. Аўтар расказвае аб працэсе папаўнення гарадскога пралетарыяту выхадцамі з сельскай мясцовасці, праблемах адаптацыі "новых рабочых", успрымання імі гарадской культуры.

Трансфармацыя грамадства ў 1920-я гг. істотным чынам уплывала на фарміраванне сацыяльнай базы савецкай улады. Гісторыкі, якія даследавалі феномен сацыяльнай мабільнасці ў агульнасаюзнам маштабе, выявілі, што адной з галоўных тэндэнцый разглядаемага перыяду была міграцыя сельскіх жыхароў у гарады, папаўненне імі пралетарыяту¹. Гэтыя працэсы былі абумоўлены не толькі аб'ектыўнымі сацыяльна-эканамічнымі фактарамі, але і ўнутранай логікай пабудовы пралетарскай дзяржавы, устаноўкай на "пралетарскую ідэнтычнасць"².

У дадзеным артыкуле аўтар паспрабуе разгледзець феномен сацыяльнай мабільнасці насельніцтва БССР у 1920-я гг. з пункту гледжання суадносін аб'ектыўных фактараў сацыяльнай стратыфікацыі беларускага грамадства, з аднаго боку, і суб'ектыўных устаноў і каштоўнасцей людзей таго часу, з другога. Асновай для правядзення даследавання стала статыстычная інфармацыя, а таксама так званая "партыйная аналітыка" — "зводкі", "палітпільмы", "спецданясенні", справаздачы і іншыя дакументы інфар-

мацыйна-статыстычнага (да ліпеня 1924 г. — інфармацыйнага) пададдзела арганізацыйнага аддзела ЦК КП(б)Б, што захоўваюцца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь.

Кастрычніцкая рэвалюцыя прывяла да карэнных змен у сацыяльнай структуры грамадства былой Расійскай Імперыі. Гэтыя змены расцягнуліся не на адно дзесяцігоддзе, аднак іх напрамкі і маштаб былі закладзены ўжо ў першыя гады існавання Савецкай дзяржавы. Многія сацыяльныя гісторыкі схільныя бачыць у грамадстве 1920-х гг. узор грамадства пераходнага тыпу.

Галоўнымі ўдзельнікамі сацыяльных працэсаў у Савецкай дзяржаве выступалі дзве базісныя сацыяльныя групы — *рабочыя і сяляне*. У той жа час у БССР існавала істотная дыспрапорцыя размеркавання насельніцтва па гэтых сацыяльных сляях. У савецкай гістарыяграфіі яна замацавалася як *"аграрная накіраванасць класавай структуры БССР"*³.

Сапраўды, паводле даных Усесаюзнага перапісу насельніцтва 1926 г., доля сельскіх жыхароў скла-



РЫТАЎ Аляксандр Уладзіміравіч.

Кіраўнік аддзела міжнародных праграм і праектаў Упраўлення міжнароднага супрацоўніцтва Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Нарадзіўся ў 1977 г. у г. Разань (Расійская Федэрацыя). У 1999 г. закончыў гістарычна-філалагічны факультэт Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, у 2000 г. — магістратуру, у 2004 г. — аспірантуру БДУ. Даследуе сацыяльную гісторыю БССР у 1920-я гг. Аўтар больш за 10 навуковых публікацый.

Размеркаванне насельніцтва БССР па сацыяльнай прыналежнасці ў разрэзе галін народнай гаспадаркі ў 1926 г. (%)⁵ (без уліку дзяцей маладзей за 10 гадоў, асоб вольных прафесій, ваеннаслужачых, беспрацоўных, а таксама асоб, якія не мелі альбо не пазначылі занятка)

Галіна народнай гаспадаркі	Доля занятых	У тым ліку па сацыяльнай прыналежнасці						
		рабочыя	служачыя	гаспадары з наёмнымі рабочымі	гаспадары, працуючыя толькі з членамі сям'і, і члены арцелі	адзіночкі	члены сям'і, якія дапамагаюць у занятку	Усяго ў дадзеным разрэзе
Сельская гаспадарка	91,5	2,3	0,1	0,8	26,4	0,6	69,8	100
Фабрычна-заводская прамысловасць	1,2	83,6	16,3	0,1	0,0	0,0	0,0	100
Саматужна-рамесніцкая прамысловасць	2,1	19,2	2,5	7,8	12,8	46,7	11,0	100
Будаўніцтва	0,3	30,3	10,1	0,2	5,7	51,5	2,2	100
Транспарт	1,0	55,7	28,5	0,2	2,1	12,5	1,0	100
Гандаль	1,1	3,6	42,7	1,1	9,4	33,8	9,4	100
Установы	1,7	5,1	94,9	0,0	0,0	0,0	0,0	100
Астатнія галіны	1,1	62,9	35,3	0,1	0,2	1,3	0,2	100
Усяго	100							

дала ў БССР 83,7%⁴. І гэта пры тым, што згодна дзеючым правілам перапісу 1926 г. да гарадскіх, акрамя прызнаных у афіцыйным парадку, адносіліся таксама фабрычна-заводскія пасёлкі, станцыйныя пасёлкі, дачныя пасёлкі, мястэчкі, гандлёва-прамысловыя сёлы з насельніцтвам не менш за 2 тыс. чалавек абодвух полаў. Акрамя таго, у склад гарадскіх пасяленняў уключаліся і прыгарады, размешчаныя за межамі гарадской рысы, калі яны былі звязаны з адпаведным гарадскім пасяленнем суцэльнай забудовай. Таму калі мы звяртаемся да даных аб занятасці насельніцтва (гл. табліцу 1), неабходна прымаць пад увагу гэтыя акалічнасці.

Пераважная частка (91,5%) насельніцтва рэспублікі была занята ў сельскай гаспадарцы, прычым 96,2% прадстаўнікоў дадзенай катэгорыі адносіліся ўласна да сялян, якія не мелі наёмных работнікаў, і членаў іх сям'яў, якія дапамагалі ў занятку. Ва ўмовах высокай сацыяльнай мабільнасці, якая ўласціва пераходнаму грамадству, менавіта беларуская вёска з'яўлялася асноўнай крыніцай для папаўнення гарадскога насельніцтва.

Важнай асаблівасцю сацыяльнай стратыфікацыі БССР з'яўлялася ўстойлівае замацаванне за асобнымі нацыянальнасцямі іх сацыяльна-прафесійнага аблічча: беларусы былі пераважна заняты ў сельскай гаспадарцы, незалежна ад іх маёмаснага статусу; яўрэі — у гандлі, саматужна-рамесніцкай прамысловасці; 67% ад агульнай колькасці ваеннаслужачых складалі рускія⁶.

Згодна савецкай гістарыяграфіі галоўнымі фактарамі сацыяльнай мабільнасці сельскага насельніцтва БССР выступалі перш за ўсё нераўнамернасць размеркавання грамадскіх даброт у горадзе і сель-

скай мясцовасці, аграрная перанаселенасць вёскі, а таксама малаземелле і драбленне сялянскіх гаспадарак⁷.

Прыліў учарашніх сялян у асяроддзе гарадскога пралетарыяту не мог не ўплываць на працэс фарміравання і развіцця Савецкай дзяржавы і праходзіць незаўважна для яго кіраўнікоў і тэарэтыкаў. Тым больш, што згодна марксісцкай дактрыне існавала адназначная ўзаемасувязь паміж праслойкамі пралетарыяту і іх палітычнымі і працоўнымі паводзінамі⁸. Пры гэтым "чысціня" пралетарыяту з'яўлялася адзінай гарантыяй яго "класавай свядомасці", здольнасці ажыццяўляць сацыялістычныя пераўтварэнні. Менавіта таму сацыяльныя працэсы ўнутры гарадскога пралетарыяту займалі цэнтральнае месца ў даследаваннях савецкіх грамадазнаўцаў і гісторыкаў.

У савецкай гістарыяграфіі пераважала думка, што сацыяльная міграцыя з вёскі ў горад, якая вызначыла "размыванне пралетарыяту", мела месца ў асноўным у канцы 1920-х гг. на хвалі індустрыялізацыі⁹. Аднак заўважым, што праблема "асяляння" рабочага класа актыўна абмяркоўвалася на партыйных сходах і з'ездах ужо пачынаючы з першай паловы 1920-х гг. Так, у 1922 г. на XI партыйнай канферэнцыі КП(б)Б В.Кнорын адзначыў: "мы маем шэраг фабрычна-заводскіх прадпрыемстваў са складам вельмі бліжэй да сялянскага складу"¹⁰. "Вёска будзе вылучаць з году ў год залішнюю працоўную сілу, прынамсі, у бліжэйшыя гады", — гаварыў першы сакратар ЦК КП(б)Б А.Крыніцкі ў сваім выступленні на IX з'ездзе КП(б)Б у снежні 1925 г.¹¹. Паводле

* Табліцы ў артыкуле складзены аўтарам паводле даных выкарыстаных крыніц.

ацэнак партыйных аналітыкаў, на працягу 1925—1926 гг. за кошт прыліву ў пралетарыят "новага слою", г.зн. выхадцаў з вёскі, колькасць рабочых у прамысловасці БССР павялічылася ў два разы, а ў 1927 г. гэты рост склаў 44%¹².

Адным з ключавых аспектаў вывучэння сацыяльнай базы савецкай улады з'яўлялася пытанне аб крыніцах папаўнення гарадскога пралетарыяту. Згодна меркаванням савецкіх гісторыкаў, "папаўненне шэрагаў рабочага класа ажыццяўлялася ў значнай ступені за кошт выхадцаў з бядняцка-серадняцкіх слаёў сялянства"¹³. Вывучэнне структуры сялянскага бюджэту выявіла высокую залежнасць менавіта бяднякоў ад магчымасці прыробку на старане. Калі па сярэдніх групам з надзелам ад 2 да 4 дзесяцін галоўнай крыніцай папаўнення бюджэту з'яўляўся прыбытак ад продажу лішкаў сельскагаспадарчай прадукцыі, то па групе бядняцкіх гаспадарак з зямельным надзелам да 2 дзесяцін прыбыткі ад прыробку практычна раўняліся прыбыткам ад продажу лішкаў сельскагаспадарчай прадукцыі¹⁴.

Паводле статыстыкі, у сярэдзіне 1920-х гг. на сялянскія гаспадаркі з надзелам да 2 дзесяцін (уключаючы "батрацкія" гаспадаркі без пасеву) прыходзілася ў сярэднім 29,8% сялянскіх гаспадарак БССР (ад 34,6% у 1924 г. да 25,9% у 1926 г.)¹⁵. Такім чынам, на фоне малазямелля найменш надзеленыя зямлёй сяляне былі вымушаны адыходзіць у горад на заробкі, займацца адыходнымі промысламі. Паводле ацэнак савецкіх гісторыкаў, малазямельныя і

батракі складалі да 40% працаздольнага насельніцтва вёскі¹⁶. Для большасці сялян пераезд у горад заставаўся адзіным спосабам палепшыць сваё матэрыяльнае становішча.

Асноўнай крыніцай, адкуль гарадскі пралетарыят чэрпаў новыя людскія рэсурсы, з'яўляўся вясковы паўпралетарыят — найбольш мабільная катэгорыя сялян. Так, напрыклад, 41% рабочых, якія прыйшлі на завод № 3 Белдзяржметрпрама (г. Барысаў) у 1926 г., складалі "батракі і сельгасрабочыя, якія не мелі асноўнай гаспадаркі, а часова працавалі па найму як у вёсцы, так і ў горадзе"¹⁷. Паводле меркавання амерыканскай даследчыцы Ш.Фіцпатрык, гэтыя выхадцы з сельскай мясцовасці адрозніваліся ад земляроба-серадняка большымі сувязямі з горадам, ведамі аб навакольным асяроддзі, пісьменнасцю і "сучаснай" накіраванасцю. Менавіта гэтая катэгорыя сялян з'яўлялася "натуральным саюзнікам савецкай улады"¹⁸.

"Размыванне" рабочага класа выхадцамі з сельскай мясцовасці было асабліва заўважна на граніцах сацыяльнага кантакту: як правіла, у гарады альбо новыя рабочыя пасёлкі ехалі сяляне з бліжэйшых вёсак. Згодна Перапісу рабочых цэнзавай прамысловасці 1930 г., у тых галінах, дзе прадпрыемствы размяшчаліся ў сельскай мясцовасці, а таксама там, дзе былі мінімальныя патрабаванні да кваліфікацыі рабочых, назіраўся найвялікшы прыток сялянскага элементу: у тарфяной галіне ён склаў 72,3%; у тэкстыльнай — 37,6%, у мінералаперапрацоўчых галі-

Табліца 2

Сацыяльная структура рабочых цэнзавай прамысловасці ў канцы 1920-х гг. (%)¹⁹

Галіна прамысловасці	Сацыяльнае паходжанне		
	Сяляне	Рабочыя	Астатнія (служачыя, саматужныя, гандляры, іншыя, невядома)
Тарфяная	72,3	11,7	16
Тэкстыльная	37,6	46	16,4
Керамічная	37,6	46,7	15,7
Хімічная	34,2	46,3	19,5
Шкляная	33,7	57,2	9,1
Дрэваапрацоўчая	28,9	50,8	20,3
Папяровая	28,5	58,3	13,2
Электрастанцый	27,4	52,8	19,8
Харчасмакавая	26	51,2	22,8
Запалкавая	25,2	50,7	24,1
Металургічная	21,5	55,3	23,2
Навукова-мастацкая	17,4	66,6	16
Гарбарна-футравая	15,3	60	24,7
Адзенне і туалет	13,8	58,1	28,1
Панчошна-трыкатажная	13,3	56	30,7
Апрацоўка жывёльнага матэрыялу	12,1	58,4	29,5
Швейная	10,5	50,1	39,4
Гарбарна-абутковая	9,2	56,8	34
Паліграфічная	6,3	48,2	45,5

нах (керамічнай і шкляной) — 37,5% і 33,7% адпаведна; у дрэваапрацоўчай і папяровай — 28,8% і 28,5% адпаведна (гл. табліцу 2).

Адзначым, што ў 1920-я гг. у структуры прамысловасці БССР дрэваапрацоўчая, запалкавая, шкляная і папяровая галіны займалі лідзіруючае месца па колькасці рабочых: на іх долю прыходзілася больш за 40% рабочых цэнзавай прамысловасці. У панчошна-трыкатажнай, швейнай і паліграфічнай галінах прадстаўніцтва сялян было найменшае: 13,3%, 10,5% і 6,3% адпаведна²⁰.

Праз сельскіх жыхароў гарадскі пралетарыят папайняўся і нядаўнімі саматужнікамі, рамеснікамі, дробнымі гандлярамі. Асабліва гэты працэс праявіўся ў такіх галінах прамысловасці, як швейная, гарбарна-абутковая, паліграфічная, гарбарна-футравая і панчошна-трыкатажная: тут на фоне нізкага прадстаўніцтва выходцаў з сялян высокі працэнт займалі менавіта гэтыя сацыяльныя катэгорыі насельніцтва²¹.

Асобнай тэндэнцыяй сацыяльнай міграцыі насельніцтва ў 1920-я гг. стаў працэс вяртання часткі рабочых з вёсак у гарады. На хвалі аднаўлення прамысловасці гэтая катэгорыя сельскіх жыхароў — "дэкласаваныя рабочыя" — актыўна перамяшчалася ў рады пралетарыяту. Як адзначаў на VII з'ездзе КП(б)Б у 1923 г. сакратар Цэнтральнага Бюро партыі В.Багуцкі, *"паўсюдна гэтая прамысловасць усюмоктае ў сваё асяроддзе дэкласаваных рабочых, якія цяпер бягуць у горад з вёскі"*²². З мэтай вывучэння сацыяльных працэсаў сярод пралетарыяту ў канцы 1926 г. партыйнымі органамі было праведзена спецыяльнае "абследаванне новага слоя рабочых"²³. Вынікі яго шырока абмяркоўваліся на X з'ездзе КП(б)Б у 1927 г. "Новы слой рабочых" меў наступную сацыяльную структуру: так званыя "былыя рабочыя" складалі ў ім 50,6%, дзеці рабочых — 21,9%, батракі і сельскагаспадарчыя рабочыя — 13,4%, сяляне, звязаныя з сельскай гаспадаркай — 11,2%, саматужнікі — 2,9%²⁴. У сваім выступленні на з'ездзе першы сакратар КП(б)Б А.Крыніцкі асобна падкрэсліваў, што *"неабходна ўважліва аднесціся менавіта да той часткі новых рабочых, якія адносяцца да былых рабочых. Нельга сказаць, што гэтая частка новых рабочых з'яўляецца сапраўдна пралетарскай, якая прайшла раней добрую школу фабрыкі і завода, захавала гэтую школу, прынесла на прадпрыемства цяпер ясную класавую свядомасць"*²⁵. У партыйных дакументах адзначалася *"культурна-палітычная і тэхнічная адсталасць большасці новых рабочых"*²⁶.

Многія рабочыя, якія прыйшлі ў горад з сяла, прадаўжалі ў рознай форме падтрымліваць сувязь з сельскай гаспадаркай. Паводле даных статыстыкі, 6,8% прамысловых рабочых рэспублікі мелі зямлю ў вёсцы. Найбольш трывалыя сувязі з зямлёй былі ў рабочых тых галін, прадпрыемства якіх размяшчаліся ў сельскай мясцовасці. Напрыклад, у тарфяной прамысловасці зямлю мелі 60,9% рабочых, у керамічнай і шкляной — 12% і 10% адпаведна. У гэтых галінах прамысловасці зямлю нярэдка мелі і кадра-

выя рабочыя. Паказчык звязанасці з зямлёй вельмі дакладна характарызаваў сацыяльна-эканамічныя ўмовы сацыяльнай міграцыі: *"большасць рабочых, якія мелі гаспадарку ў вёсцы, у мінулым з'яўляліся беднякамі і былі вымушаны пайсці ў горад на заробкі"*²⁷. Сучасныя даследаванні паказалі, што ў залежнасці ад памеру заробку мянялася і форма сувязі з зямлёй. Сярод рабочых з невысокім заробкам доля апрацоўваючых зямлю асабістай працай была намнога вышэй, чым сярод тых, хто проста аказваў матэрыяльную дапамогу сваім родзічам у вёсцы²⁸.

Рост сацыяльнай міграцыі павялічваў беспрацоўе. Як адзначалася ў крыніцах, беспрацоўныя ў большасці сваёй складаліся з *"некваліфікаваных рабочых, людзей, якія былі выкінуты ў горад з-за аграрнай перанаселенасці вёскі"*²⁹. Пры гэтым у "партыйнай аналітыцы" асобна падкрэсліваўся *"непралетарскі канал"* пранікнення беспрацоўя ў асяроддзе гарадскога пралетарыяту: *"найбольшая група беспрацоўных — з вёскі, цісне на рабочых, праз новы слой рабочых"*, — адзначаў на X з'ездзе КП(б)Б А.Крыніцкі ў сваім справаздачным дакладзе³⁰.

Ва ўмовах адсутнасці ў БССР буйных прамысловых прадпрыемстваў такія працэсы выклікалі сур'ёзную занепакоенасць партыйных лідараў, паколькі толькі моцнасць пралетарыяту з'яўлялася адзіным залогам паспяховага будаўніцтва сацыялізму. Менавіта рабочыя сялянскага паходжання, якія валодалі зямлёй, згодна ўяўленню савецкіх грамадазнаўцаў прыносілі з сабой на прамысловасць *"вузкія, дробнаўласніцкія настроі, жаданне выкарыстоўваць фабрыку для сябе"*³¹. Прычым адносіны іх да ідэй і каштоўнасцей Савецкай дзяржавы ўяўляліся бальшавіцкім ідэалагам негатыўнымі, паколькі новы слой рабочых з'яўляўся спрыяльным асяроддзем для *"рвацкіх, хвасціцкіх лозунгаў супраць сацыялістычнай рацыяналізацыі, супраць перагляду норм выпрацоўкі і расцэнак, за неабмежаваны рост зарплат, за неадкладную ўраўняльнасць зарплат і г.д."*³². Як адзначаў у 1927 г. А.Крыніцкі, дэкласаваныя рабочыя, якія вярнуліся ў горад, *"прыносяць цяпер на прадпрыемствы тыя ж непралетарскія настроі, які абсалютна новы слой рабочых з вёскі, альбо саматужнікаў, якія толькі цяпер адарваліся ад дробнай гаспадаркі"*³³.

Спецыяльныя абследаванні слоя "новых рабочых" выяўлялі слабую развітанасць у іх "пачуцця пралетарскай салідарнасці". Адзначалася, што *"новыя рабочыя глядзяць на фабрыку як на крыніцу існавання"*, *"імкнуцца фармальна атрымаць саюзны (прафсаюзны. — А.Р.) білет"*³⁴. На фабрыцы "Чырвоная Бярэзіна" адзначалася, што *"работніцы, зноў набраныя на вытворчасць, яшчэ не пранікліся пралетарскай псіхалогіяй"*³⁵. З прыходам "новых рабочых" звязвалася змяншэнне прадукцыйнасці працы: у сярэднім у "новых рабочых" яна была на 20% ніжэй, чым у "старых"³⁶. Партыйнае кіраўніцтва заўважала, што *"новыя рабочыя прыносяць з сабой часта няўважлівыя, негаспадарлівыя адносіны да вытворчасці"*, сярод іх назіралася *"тэндэнцыя да ўраўняльнаўкі"*³⁷.

За мяккай фармулёўкай А.Крыніцкага аб *"недастатковай спайцы новых і старых рабочых"* на самай справе хаваліся сацыяльныя канфлікты, якія мелі месца сярод пралетарыату БССР. Так, напрыклад, на некаторых прадпрыемствах "новыя" і "старыя" рабочыя свядома працавалі ў розных зменах; тыя, хто толькі прыбыў на фабрыку, скардзіліся, што "старыя" *"не жадаюць навучаць іх кваліфікацыі"*³⁸. У партыйных дакументах канстатаваліся *"выпадкі антаганізму паміж новымі і старымі рабочымі"*, таму *"ўзмацненне работы па класаваму выхаванню адсталых груп новых рабочых"* ва ўмовах малалікасці пралетарыату і *"дробнабуржуазнага акружэння"* з'яўлялася важнейшай задачай партыі на працягу ўсяго перыяду 1920-х гг.³⁹.

У савецкай гістарыяграфіі змяненне сацыяльнага асяроддзя гарадскога пралетарыату разглядалася ў такім жа кантэксце: выхадцы з вёскі, многія з якіх захавалі сувязь з дробнатаварнай сельскай гаспадаркай, *"у большасці сваёй неслі дробнабуржуазную псіхалогію і звычкі"*⁴⁰, *"уносілі ў рабочае асяроддзе дробнабуржуазную ідэалогію"*⁴¹. Сучасныя даследчыкі ў многім блізкія ў сваіх інтэрпрэтацыях да гэтых ацэнак: па меркаванню расійскай даследчыцы Н.Лейбінай, выхадцам з вёскі былі ўласцівы рысы сялянскай псіхалогіі, абывацельскія настроі, непаслядоўнасць і супярэчлівасць у палітычных

поглядах. Большасць сялян, якія прыйшлі ў горад, прыносіла з сабой спецыфічныя формы баўлення вольнага часу: бойкі "сценка на сценку", "вячоркі". У раёнах рассялення сялян (часцей за ўсё гэта былі ўскраіны горада) *"панавала абстаноўка былых слабодак вакольных вёсак"*⁴².

Слой "новых рабочых" з'яўляўся своеасаблівым каталізатарам сацыяльных канфліктаў, якія выражаліся, як правіла, незадавальненнем у розніцы аплаты працы ў параўнанні з кваліфікаванымі рабочымі і спецыялістамі⁴³. Такія канфлікты часта набывалі нацыянальную афарбоўку.

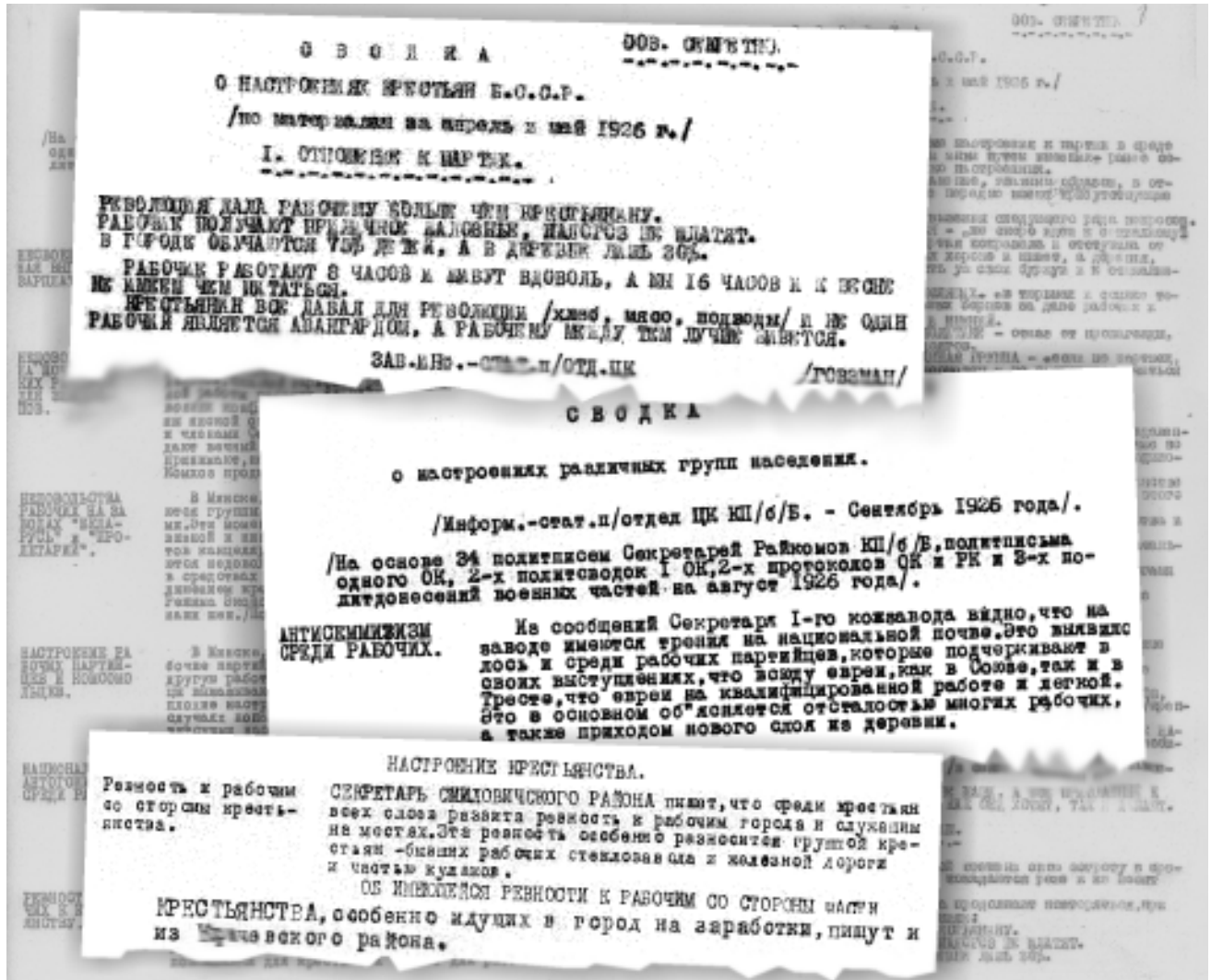
Калі беларусы былі заняты ў асноўным у сельскай гаспадарцы, то гарадскі пралетарыят нават у канцы 1920-х гг. яшчэ заставаўся стракатым па свайму нацыянальнаму складу: беларусы складалі 45,9%, яўрэі — 36%, рускія — 10,7%, палякі — 4,4%, на астатнія нацыянальнасці прыходзілася 3% рабочых прамысловасці. Акрамя таго, асобныя галіны прамысловасці мелі рознае нацыянальнае аблічча (гл. табліцу 3).

У некаторых галінах прамысловасці значна дамінавалі яўрэі: у швейнай галіне іх доля складала 78,5%, паліграфічнай — 73,3%, гарбарна-абутковай — 70,1%, у апрацоўцы жывёльных матэрыялаў — 69%, гарбарна-футравой, панчошна-трыкатажнай і харчасмакавай — 57,1%, 52,3% і 39,9% адпавед-

Табліца 3

Нацыянальная структура рабочых цэнзавай прамысловасці паводле даных перапісу 1930 г. (%)⁴⁴

Галіна прамысловасці	Нацыянальнасць				
	Беларусы	Яўрэі	Рускія	Палякі	Іншыя
Тарфяная	77,9	1,3	13,7	1,6	5,5
Керамічная	76,6	11,4	6,2	1,9	3,9
Папяровая	69,1	8,9	13,7	5,4	2,9
Шкляная	65,5	7,6	9,6	14	3,3
Тэкстыльная	61,2	24,6	7,7	4,2	2,3
Электрастанцый	54,7	10,1	22,7	1,9	10,6
Дрэваапрацоўчая	54	27,1	9,8	4,6	4,5
Металургічная	46,8	33,3	11	4,4	4,5
Харчасмакавая	46,4	39,9	6,9	3,2	3,6
Запалкавая	46,1	25,8	22,7	3,5	1,9
Хімічная	45,6	26,2	22,5	3,5	2,2
Навукова-мастацкая	44,8	27,4	16,5	6,1	5,2
Панчошна-трыкатажная	31,1	52,3	10,6	4,1	1,9
Гарбарна-футравая	29,3	57,1	6,7	3,3	3,6
Адзенне	20,5	69,5	6,3	2,1	1,6
Гарбарна-абутковая	20,5	70,1	6,3	1,9	1,2
Апрацоўка жывёльнага матэрыялу	20	69	7,7	1,8	1,5
Паліграфічная	17,2	73,3	6,3	1,7	1,5
Швейная	14,3	78,5	4,7	1,2	1,3



Фрагменты дакументаў сярэдзіны 1920-х гадоў аб настроях насельніцтва БССР.

на. У перыяд 1924—1927 гг. у гэтых галінах назіраўся высокі тэмп "карэнізацыі": у харчасмакавай рост долі беларусаў склаў 7%, друку — 8%, гарбарнай — 10%. Рост удзельнай вагі беларускага элементу ў рабочым класе рэспублікі выраўніваў сацыяльна-нацыянальны баланс і, па меркаванню партыйнага кіраўніцтва, гарантаваў "правільнае вырашэнне нацыянальнага пытання ў БССР"⁴⁵.

Нацыянальная афарбоўка сацыяльных канфліктаў, якія выпявалі ў асяроддзі ўчарашніх сялян, з'яўлялася прадметам пільнай увагі інфармацыйна-аналітычнай "службы" ЦК КП(б)Б. Як адзначалася ў "партыйнай аналітыцы", "спрэчкі на нацыянальнай глебе выявіліся ў асяроддзі рабочых партыйцаў, якія падкрэсліваюць у сваіх выступленнях, што ... яўрэі на кваліфікаванай рабоце і лёгкай. Гэта ў асноўным тлумачыцца адсталасцю многіх рабочых, а таксама прыходам новага слоя з вёскі"⁴⁶. Падобныя канфлікты шырока абмяркоўваліся на XI з'ездзе КП(б)Б у 1927 г.⁴⁷.

Рост сацыяльных канфліктаў з'яўляўся не толькі вынікам сацыяльна-эканамічнага развіцця БССР, але і наступствам сур'ёзных супярэчнасцей паміж га-

радскім і сельскім, якое разумелася, па справядліваму вызначэнню амерыканскага даследчыка С.Сміта, як "прасунутае" і "адсталася"⁴⁸. Сярод сельскіх жыхароў раслі раўнівыя адносіны да гараджан, і асабліва выразна яны праяўляліся ў тых сялян, якія адпраўляліся на заробкі ў гарады⁴⁹. Сяляне лічылі, што "ў горадзе жывецца лепш, менш працуюць, больш зарабляюць, а ў вёсцы больш працуюць, менш зарабляюць"⁵⁰. Па іх меркаванню, "горад жыў добра і жыве, а вёска як была адсталая, так і засталася", паколькі "рабочыя працуюць 8 гадзін і жывуць удосталь, а мы 16 гадзін і ўвогуле не маем, чым харчавацца"⁵¹. Таксама сяляне вельмі востра ўспрымалі культурную розніцу паміж горадам і вёскай: "У горадзе вучацца 75% дзяцей, а ў вёсцы толькі 30%", — гаварылі вясковыя жыхары⁵².

У пралетарскай дзяржаве, дзе галоўнае месца займалі "працоўныя масы", менавіта гарадскі пралетарыят, "чыстыя пралетары", г.зн. "рабочыя, пазбаўленыя сродкаў вытворчасці, выхадцы з рабочага асяроддзя, якія валодалі доўгім вытворчым стажам, параўнальна кваліфікаваныя і развітыя", павінен быў складаць "асноўнае ядро рабочага кла-

са"⁵³. Менавіта гэтая віртуальная сацыяльная катэгорыя надзялялася рысамі найвышэйшай класавай свядомасці, г.зн. была найбольш адданая рэвалюцыі і бальшавіцкай партыі. Вобраз "чыстага пралетарыя" дазваляў дэманстраваць сваю блізкасць рэвалюцыі і бальшавіцкай уладзе і выступаў своеасаблівым элементам прэстыжу. Сялянам жа, рамеснікам, дробным гандлярам і саматужнікам адводзілася другарадная роля па прычыне іх "дробнабуржуазнай псіхалогіі"⁵⁴.

Больш за тое, унутры самога рабочага класа існавала пэўная градацыя па ступені блізкасці да сімвалаў рэвалюцыі. Паводле меркавання расійскага даследчыка С.Ярава, рысамі найбольшай "свядомасці" надзяляліся рабочыя-металісты, якія выступалі самай "бальшавізаванай" часткай пралетарыяту па прычыне *"іх дысцыплінаванасці, згуртаванасці, высокай прафесійнай кваліфікацыі"*⁵⁵. Сапраўды, колькасны аналіз анкет дэлегатаў IV—XIV з'ездаў КП(б)Б паказаў, што пры запаўненні графы "прафесія" партыйнымі актывістамі-рабочымі дамінавалі прафесіі, якія адносіліся да групы "металістаў". Рабочыя-металісты складалі 32,6% дэлегатаў рабочых. Пры нязначнай вазе металургіі ў БССР (рабочыя гэтай галіны складалі толькі 9% ад агульнай колькасці рабочых цэнзавай прамысловасці Беларусі⁵⁶) і дамінаванні "нізка пралетарызаваных" галін па перапрацоўцы матэрыялаў сельскай гаспадаркі рабочыя-металісты не маглі рэпрэзентатыўна адлюстроўваць "пралетарскі атрад" рэспублікі. Вылучэнне дадзенай катэгорыі рабочых у партыю і масавае дэлегіраванне іх на з'езды з'яўлялася адлюстраваннем сістэмы сацыяльных каштоўнасцей, у якой металісты выступалі своеасаблівым "эталонам якасці". Можна таксама меркаваць, што, пазначаючы ў анкеце якую-небудзь прафесію з дадзенага разраду, камуністы імкнуліся падкрэсліць сваю прыналежнасць да сацыяльна значных атрыбутаў і раздзяліць тым самым дамінаваўшыя каштоўнасці пралетарскай дзяржавы.

Несумненна, пралетарская класавая прыналежнасць і сацыяльнае паходжанне служылі падставай для вырашэння многіх практычных пытанняў, такіх як прыём у ВУ, размеркаванне пайкоў, атрыманне жылля⁵⁷. У той жа час "пралетарская ідэнтычнасць" з'яўлялася і відавочным атрыбутом прэстыжу. Французскі даследчык Ж.Дэпрэта адзначаў, што сяляне-гарадскія паўпралетарыі гаварылі аб рабочых як аб вышэйшым, прывілеяваным класе, які выказвае ім сваю варожасць альбо па меншай меры непрыязнасць⁵⁸. Таксама Ш.Фіцпатрык указвала на тое, што *"недавер, змяшаны з паблажлівай пагардай, быў часта накіраваны ў адносінах да сялян і асоб вольных прафесій, якія ўспрымаліся як адсталыя і дробнабуржуазныя"*⁵⁹.

Цяжкі эмацыянальна-псіхалагічны стан сельскіх мігрантаў ва ўмовах устаноўкі на "гарадское" і "пралетарскае" аказваў рашаючы ўплыў на працэс трансфармацыі сацыяльных ідэнтычнасцей, які адбываўся ў іх асяроддзі на працягу вывучаемага перыяду. Сярод выхадцаў з сельскай мясцовасці на фоне "рэў-

насці" да гарадскіх жыхароў несумненна ўзнікала і жаданне пазбавіцца ад адчування непаўнавартасці, ад "нязручнай ідэнтычнасці", далучыцца да перадавой гарадской культуры і "прасунутай" пралетарскай свядомасці. У гэтым неабходна бачыць псіхалагічны механізм адаптацыі сельскіх жыхароў у гарадах: імкненне змяніць сацыяльную ідэнтычнасць было абумоўлена як матэрыяльнымі меркаваннямі, так і эмацыянальна-псіхалагічнымі матывамі.

Такім чынам, напрамкі і маштабы сацыяльнай мабільнасці насельніцтва БССР у 1920-я гг. былі абумоўлены аб'ектыўнымі ўмовамі сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны ў азначаны перыяд. Дамінаванне "негарадскіх" сацыяльных слаёў у агульнай структуры насельніцтва БССР, а таксама нераўнамернае размеркаванне даброт у горадзе і на вёсцы стварала перадумовы, пры якіх перамяшчэнне сельскіх жыхароў у гарады з'яўлялася найбольш адэкватным спосабам вырашэння імі сваіх матэрыяльных цяжкасцей.

Рост прамысловасці і пралетарызацыя вёскі стымулявалі сельскіх жыхароў да змены свайго сацыяльнага статусу, перамяшчэння ў катэгорыю паўпралетарыяту і пралетарыяту. Асноўнымі крыніцамі папаўнення рабочага класа з'яўляліся прадстаўнікі вясковай беднаты — малаземельныя і безземельныя сяляне, якія займаліся адыходніцкімі промысламі, а таксама дэкласаваныя рабочыя, якія вярталіся ў гарады на хвалі аднаўлення прамысловасці. Прыток гэтых сацыяльных катэгорый быў найбольш адчувальны на граніцах сацыяльнага кантакту, калі ў гарады, рабочыя пасёлкі, на галіны прамысловасці з сезонным характарам вытворчасці і мінімальнымі патрабаваннямі да кваліфікацыі рабочай сілы прыязджалі сяляне з бліжэйшых вёсак. Разам з сялянамі гарадскія пралетарыят папаўняўся і нядаўнімі саматужнікамі, рамеснікамі, дробнымі гандлярамі, што было найбольш заўважна ў такіх галінах прамысловасці, як швейная, гарбарна-абутковая, паліграфічная, гарбарна-футравая і панчошна-трыкатажная.

У той жа час працэсы сацыяльнай мабільнасці падпарадкоўваліся ўнутранай логіцы пабудовы дзяржавы дыктатуры пралетарыяту, якая характарызавалася наступнымі каштоўнымі ўстаноўкамі: 1) устаноўкай на гарадское як на перадавое, а вясковае як адсталае; 2) устаноўкай на пралетарскую ідэнтычнасць як сацыяльны ідэал дзяржаўнай улады.

Пераезд у горад з сельскай мясцовасці, працаўладкаванне на завод, фабрыку альбо сезонныя віды вытворчасці былі звязаны не толькі з жаданнем палепшыць сваё матэрыяльнае становішча, але і адлюстроўвалі схаванае імкненне людзей далучыцца да перадавой гарадской культуры, змяніць нязручную "непралетарскую" ідэнтычнасць. Для членаў Камуністычнай партыі дэманстрацыя свайго пралетарскага характару магла ажыццяўляцца праз атаясамленне з найбольш "папулярнымі" рабочымі прафесіямі з разраду "рабочых-металістаў".

Працэс актыўнага канструявання сваіх сацыяльных ідэнтычнасцей членамі савецкага грамадства

на працягу 1920-х гг. істотна ўзмацняў сацыяльную напружанасць у грамадстве, пры гэтым сацыяльныя канфлікты часта набывалі нацыянальную афарбоўку.

¹ Hoffmann D. Peasant Metropolis: Social Identities in Moscow, 1929—1941. Ithaca, 1994; Тяжельникова В.С. Повседневная жизнь московских рабочих в начале 1920-х гг. // Россия в XX веке: Люди, идеи, власть / ред. кол.: А.К. Соколов (отв. ред.) [и др.]. М., 2002. С. 194—218.

² Smith S. Russian Workers and the Politics of Social Identity // The Russian Review. 1997. Vol. 56. Issue January. P. 3.

³ Сидорцов В.Н. Государственная деятельность рабочего класса БССР (1921—1937 гг.). Мн., 1978.

⁴ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Предварительные итоги / 2-е изд. Вып. 1: Городское и сельское население по уездам и округам. Европейская часть РСФСР, Белорусская ССР, Украинская ССР и Закавказская СФСР М., 1927. С. 28—29.

⁵ Всесоюзная перепись населения 1926 г. / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Т. XXVII: Белорусская Советская Социалистическая Республика: [отдел 2]: занятия. М., 1928. С. 2—3.

⁶ Там жа.

⁷ История рабочего класса Белорусской ССР: в 4-х т. Т. 2: Рабочий класс БССР в годы Великой социалистической революции и построения социализма (1917—1937) / М.П. Костюк [и др.]. Мн., 1985. С. 211.

⁸ Депретто Ж.-П. Официальные концепции рабочего класса в СССР (1920—1930-е гг.) // Экономическая история. Обзорение. 2001, № 7. С. 96.

⁹ Великий Октябрь и социальная структура советского общества: Рабочий класс / ред. кол.: Е.М. Бабосов (отв. ред.) [и др.]. Мн., 1987. С. 24.

¹⁰ XI Конференция Коммунистической Партии (больш.) Белоруссии, 15—19 марта 1922 г.: Стеногр. отчет. Мн., 1922. С. 96.

¹¹ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далее — НА РБ). Ф. 4-п, воп. 1, спр. 1982, арк. 20.

¹² X Съезд КП(б)Б. Стенографический отчет. Мн., 1927. С. 12.

¹³ Великий Октябрь и социальная структура советского общества: Рабочий класс. С. 24.

¹⁴ XI З'езд КП(б)Б (Стэнаграфічная справаздача). Мн., 1928. С. 111; Белорусская ССР в цифрах. К 10-летию существования БССР 1919—1929. Мн., 1929. С. 202—203.

¹⁵ Белорусская ССР в цифрах. К 10-летию существования БССР 1919—1929. Мн., 1929. С. 135, 137, 139.

¹⁶ История рабочего класса Белорусской ССР: в 4-х т. Т. 2. С. 240.

¹⁷ НА РБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2839, арк. 21.

¹⁸ Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов // Вопросы истории. 1993, № 8. С. 25.

¹⁹ Рабочья цензавай прамысловасці БССР: Па матэрыялах папярэдняй распрацоўкі перапісу рабочых цензавай прам., чугун. майстэрняў і дэпо, вытворанаму ў лютым 1930 г. Мн., 1930. С. 20—21.

²⁰ Там жа.

²¹ Там жа.

²² НА РБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 1007, арк. 25.

²³ Там жа. Спр. 2839, арк. 1—5.

²⁴ X Съезд КП(б)Б. Стенографический отчет. С. 13; НА РБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2839, арк. 1.

²⁵ X Съезд КП(б)Б. Стенографический отчет. С. 13.

²⁶ НА РБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2839, арк. 6.

²⁷ История рабочего класса Белорусской ССР: в 4-х т. Т. 2. С. 240.

²⁸ Кузнецов И.В. Коммунисты центрального промышленного района в двадцатые годы, социальный портрет по материалам всесоюзной партийной переписи 1927 года // Круг идей: макро- и микроподходы в исторической информатике: Труды V конференции АИК / ред. кол.: Л.И. Бородин (отв. ред.) [и др.]. Мн., 1998. С. 117.

²⁹ XI З'езд КП(б)Б (Стэнаграфічная справаздача). С. 108.

³⁰ X Съезд КП(б)Б. Стенографический отчет. С. 14.

³¹ Маркус Б.Л. К вопросу о методах изучения социального состава пролетариата в СССР // История пролетариата СССР. 1930, № 2. С. 57.

³² Там жа. С. 63—64.

³³ X Съезд КП(б)Б. Стенографический отчет. С. 13.

³⁴ НА РБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2839, арк. 1, 3—4.

³⁵ Там жа. Спр. 2837, арк. 17.

³⁶ X Съезд КП(б)Б. Стенографический отчет. С. 14.

³⁷ НА РБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2839, арк. 3.

³⁸ Там жа. Спр. 2839, арк. 3.

³⁹ Стэнаграфічная справаздача XII З'езда КП(б)Б. Мн., 1929. С. 19.

⁴⁰ История рабочего класса Белорусской ССР: в 4-х т. Т. 2. С. 192.

⁴¹ Герасименко Г.Г. Деятельность Компартии Белоруссии по вовлечению трудящихся масс в управление государством (1925—1937 гг.). Мн., 1973. С. 97.

⁴² Лейбина Н.Б. Теневые стороны жизни советского города 1920—1930-х гг. // Вопросы истории. 1994, № 2. С. 31.

⁴³ НА РБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2839, арк. 3.

⁴⁴ Рабочья цензавай прамысловасці БССР: Па матэрыялах папярэдняй распрацоўкі перапісу рабочых цензавай прам., чугун. майстэрняў і дэпо, вытворанаму ў лютым 1930 г. Мн., 1930. С. 8—9.

⁴⁵ XI З'езд КП(б)Б (Стэнаграфічная справаздача). С. 106—107.

⁴⁶ НА РБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2766а, арк. 63.

⁴⁷ XI З'езд КП(б)Б (Стэнаграфічная справаздача). С. 132—133, 181.

⁴⁸ Smith S. Russian Workers and the Politics of Social Identity // The Russian Review. 1997. Vol. 56. Issue January. P. 3.

⁴⁹ НА РБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2766а, арк. 74—75.

⁵⁰ Там жа. Спр. 2189, арк. 9.

⁵¹ Там жа. Спр. 2766а, арк. 2—3.

⁵² Там жа. Арк. 2.

⁵³ Панкратова А.М. Проблема изучения истории пролетариата // История пролетариата СССР. 1930, № 1. С. 22—23.

⁵⁴ История рабочего класса Белорусской ССР: в 4-х т. Т. 2. С. 299—300.

⁵⁵ Яров С.В. Пролетарий как политик. Политическая психология рабочих Петрограда в 1917—1923 гг. СПб., 1999. С. 24—25.

⁵⁶ Рабочья цензавай прамысловасці БССР: Па матэрыялах папярэдняй распрацоўкі перапісу рабочых цензавай прам., чугун. майстэрняў і дэпо, вытворанаму ў лютым 1930 г. С. 20—21.

⁵⁷ Fitzpatrick S. Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia // Journal of Modern History. 1993. Vol. 65. Issue December. P. 756.

⁵⁸ Депретто Ж.-П. Официальные концепции рабочего класса в СССР (1920—1930-е гг.) // Экономическая история. Обзорение. М., 2001. Вып. 7. С. 111.

⁵⁹ Fitzpatrick S. Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia // Journal of Modern History. 1993. Vol. 65. Issue December. P. 751.